

Mirosław Bochenek

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

LEKCJA Z HISTORII KRYZYSÓW GOSPODARCZYCH NA ŚWIECIE

1. Wstęp

Po wybuchu światowego kryzysu gospodarczego w 2008 r. odżyło zainteresowanie tym tematem. Zadawano różne pytania, m.in. czy nie można było przewidzieć tego zjawiska, uniknąć go lub zminimalizować jego następstw? Kilka lat wcześniej wygłaszano nawet poglądy o zaniku cyklu koniunkturalnego i kryzysów. Uzasadnione wydaje się więc prześledzenie historii tego zjawiska oraz podjęcie próby wyjaśnienia niektórych kwestii.

2. Pierwsze kryzysy gospodarcze

Pierwsze wstrząsy kryzysowe zaobserwowano już w XVI w.¹ w sferze handlu i kredytu, w których najwcześniej powstały stosunki kapitalistyczne. Kryzysy handlowe i pieniężne miały charakter lokalny, występowały w ośrodkach handlowych i finansowych, w których dokonywano spekulacji na giełdach, prowadząc do załamania rynku. Kryzysy te nie zakłócały rytmu produkcji, która w całości opierała się na pracy ręcznej².

W historycznych zapiskach gospodarczych jest zarejestrowany cały szereg kryzysów wywołanych czynnikami egzogenicznymi, takimi jak epidemie, wojny, nadużycia, spekulacje itd. Do tej grupy zaliczanych jest 30 kryzysów, które wystąpiły

---

¹ W literaturze przedmiotu dominuje jednak pogląd, że pierwsze kryzysy wybuchały pod koniec XVIII lub na początku XIX w. Zob. m.in.: K. Marks, *Kapitał*, t. 1, KiW, Warszawa 1970, s. 514; K. Gide, *Zasady ekonomii politycznej*, 7 polskie wyd. z 25 wyd. franc. przetłumaczone przez E. Taylora z uzup. W. Czerkawskiego, Księgarnia Uniwersytecka Fiszer i Majewski, Poznań 1929, s. 182; D. Sokołow, *Cykl koniunkturalny*, [w:] *Mała encyklopedia ekonomiczna*, PWE, Warszawa 1974, s. 136, oraz J. Ciepiewski, I. Kostrowicka, Z. Landau, J. Tomaszewski, *Dzieje gospodarcze świata do roku 1975*, PWE, Warszawa 1977, s. 86-87.

² Zob.: L. Mendelson, *Teoria i historia kryzysów i cykli ekonomicznych*, t. 1, PWN, Warszawa 1959, s. 331.

w Anglii w okresie od 1558 do 1720 r.³ Efektem fałszowania znaków pieniężnych oraz spekulacji był kryzys w Lubece na początku XVII w. Moda na tulipany, jaka opanowała Niderlandy w latach 30. XVII stulecia sprawiła, że ceny cebulek nowych odmian osiągały równowartość dużej działki z domem. Pęknięcie tulipanowej bańki spekulacyjnej doprowadziło do kryzysu handlowo-pięiężnego w 1637 r. Wynikiem malwersacji Johna Lawa był kryzys pieniężny we Francji z lat 1719-1720. W 1763 r. w Hamburgu wybuchł kryzys handlowy, natomiast charakter pieniężny miały kryzysy, które wystąpiły w Anglii w drugiej połowie XVII oraz w pierwszej połowie XVIII w.⁴

3. Nieregularne kryzysy częściowe

Pierwszą uprzemysłowioną gałęzią produkcji był przemysł bawełniany w Anglii. W jego łonie zrodził się pierwszy kryzys nadprodukcji. W efekcie rozwoju tego przemysłu w latach 80. XVIII w. produkcja zwiększyła się 2,5 raza. Mimo wzrostu popytu na wyroby bawełniane w 1787 r. rynek został przepehiony, co wywołało spadek cen, panikę oraz ruinę fabryk. Gorączkowe tworzenie przedsiębiorstw, których właściciele liczyli na zdobycie wielkich fortun, doprowadziło do pierwszej w historii nadprodukcji. Był to kryzys częściowy, który dotknął jedynie przemysł bawełniany⁵.

W 1793 r. w Anglii wystąpił kolejny kryzys ekonomiczny, ale o większym zasięgu niż poprzedni. Do jego wybuchu doprowadziło powszechniejsze stosowanie maszyn w przemyśle, boom w budowie kanałów, rozwój banków prowincjonalnych oraz spekulacja w handlu towarami kolonialnymi. Wskutek nadprodukcji ceny wyrobów przemysłowych spadały, bankrutowały setki firm, a banki ogłaszały niewypłacalność. Kryzys dotknął przemysł bawełniany, wełniany, hutniczy, handel zagraniczny oraz system bankowy⁶.

Zaledwie 4 lata później, tj. w 1797 r., wybuchł następny kryzys nadprodukcji. Kryzys przemysłowy został poprzedzony kryzysem pieniężnym. Ograniczenie rozmiarów produkcji i handlu zostało wywołane spadkiem popytu wewnętrznego i spekulacją. Przejawami kryzysu pieniężnego były: bessy na giełdzie papierów wartościowych, odpływ złota za granicę, restrykcyjna polityka Banku Anglii, masowe wycofywanie depozytów z banków i ich bankructwa czy wreszcie pogoń ludności za złotem w celach tezauryzacji⁷.

Opanowanie rynków Ameryki Południowej na początku XIX w. oraz spekulacja stymulowały dalszy rozwój przemysłu angielskiego. Następstwem tych zjawisk był

³ Zob.: J.A. Estey, *Cykle koniunkturalne*, Polskie Wydawnictwa Gospodarcze, Warszawa 1959, s. 45-47.

⁴ L. Mendelson, wyd. cyt., s. 331.

⁵ Tamże, s. 290-292, 329-330.

⁶ Tamże, s. 292-295.

⁷ Tamże, s. 297-299.

jeszcze ostrzejszy i rozleglejszy kryzys nadprodukcji w 1810 r. Brak zbytu towarów oraz surowców doprowadził do spadku ich cen oraz fali bankructw w przemyśle bawełnianym. Wzrost bezrobocia oraz cen żywności doprowadził do nędzy, a nawet głodu wśród robotników⁸.

Po klęsce Napoleona oraz zakończeniu wojny angielsko-amerykańskiej nastąpił dynamiczny rozwój angielskiego przemysłu i handlu. Zwiększeniu produkcji na eksport towarzyszyła szerząca się spekulacja. Po krótkotrwałym boomie i nasyceniu rynków krajowego i zagranicznych, w 1815 r. wybuchł jeszcze dotkliwszy i głębszy kryzys. Bezrobocie osiągnęło nie notowany wcześniej poziom. Nowym zjawiskiem było przerzucenie kosztów nadprodukcji na rozwijający się przemysł USA, Niemiec i Francji⁹.

W 1819 r. rynki wewnętrzny oraz kolonialne ponownie zostały przepełnione produktami angielskimi. Dodatkowo wybuchł kryzys pieniężny, który odcisnął swe piętno na przemyśle. Załamaniu handlu zagranicznego towarzyszył spadek popytu wewnętrznego. Lawinowo wzrosła liczba bankructw. Kryzys w Anglii zbiegł się z kryzysami w USA, Niemczech i Francji, których przemysł nie wytrzymał konkurencji z wyrobami angielskimi¹⁰.

Przedstawione wyżej kryzysy były częściowymi i nieregularnymi kryzysami nadprodukcji, tylko nieznacznie odbijały się na całej gospodarce. Ich źródłem był system fabryczny, który od samego początku prowadził do przepełnienia rynku. W efekcie rozwoju wielkiego przemysłu fabrycznego powiększał się zasięg kryzysów oraz rosła ich niszczycielska siła. Ze względu na powiązania handlowe gospodarki Anglii z jej koloniami oraz krajami Europy kontynentalnej kryzysy z początku XIX w. miały charakter międzynarodowy. Wychodzenie z kryzysów następowało poprzez drastyczny spadek płac i cen, wyprzedaż zapasów oraz bankructwa słabszych przedsiębiorstw¹¹.

4. Ogólne kryzysy cykliczne

Kryzys 1825 r. okazał się pierwszym cyklicznym kryzysem ogólnym w Anglii. Cykliczność kryzysów oznaczała regularne powtarzanie się tego zjawiska w czasie. Przemysł włókienniczy zgłaszał zapotrzebowanie na nowe maszyny, stymulując rozwój tegoż przemysłu, budownictwa fabrycznego, kopalń węgla, kanałów i dróg. Rozwojowi przemysłu sprzyjały otwarcie rynków zagranicznych oraz spekulacja. Wybuch kryzysu nastąpił w sferze spekulacji, a następnie ogarnął całą gospodarkę angielską. Szybko jednak stał się kryzysem międzynarodowym, dotykając przemysł obu Ameryk, Włoch, Szwecji, Holandii, Austrii, Rosji, Francji i Niemiec. Dla Anglii był kryzysem ogólnej nadprodukcji, dla pozostałych krajów – częściowej nadprodukcji¹².

⁸ Tamże, s. 300-307.

⁹ Tamże, s. 309-315.

¹⁰ Tamże, s. 319-321.

¹¹ Tamże, s. 333-339.

¹² Tamże, s. 340, 372-378.

W latach 30. XIX w. Anglię cechował znaczny rozwój fabryk oraz produkcji maszynowej, budownictwa kolei żelaznych i przemysłowego oraz hutnictwa. Masowo tworzone towarzystwa akcyjne. W USA wystąpiły dynamiczny rozwój górnictwa, hutnictwa i przemysłu bawełnianego, wzrost liczby banków oraz budowanych linii kolejowych. Kryzys 1837 r. rozpoczął się od załamania angielskiego eksportu i bessy na giełdzie, które wywołały falę bankructw w bankowości oraz przemyśle. Bezrobocie wywołało emigrację za chlebem, szczególnie do Ameryki. Kryzys w USA rozpoczął się od krachu na giełdzie, który doprowadził do gwałtownego spadku produkcji. Dotykając inne gospodarki, kryzys 1837 r. dał początek międzynarodowemu cyklowi koniunkturalnemu¹³.

W następnej dekadzie potęgą gospodarczą nadal pozostawała Anglia, która – propagując idee wolnego handlu – zalewała swoimi wyrobami wszystkie kontynenty. W USA rozszerzał się rynek wewnętrzny. Rosnący popyt zachęcał do powiększania aparatu produkcyjnego. Siłą napędową rozkwitu francuskiego i niemieckiego były budownictwo kolejowe oraz inwestycje w przemyśle. Załamanie się angielskiego eksportu oraz boomu kolejowego w najbardziej rozwiniętych krajach doprowadziło do wybuchu kryzysu nadprodukcji w 1847 r. Krach spekulacji zbożowej oraz bankructwa wywołały kryzys pieniężny i przemysłowy, który był międzynarodowym kryzysem ogólnej nadprodukcji¹⁴.

Głównymi sprężynami światowego rozkwitu lat 50. XIX w. były: rozszerzanie zakładów przemysłowych, budowa linii kolejowych (najintensywniej w USA oraz we Francji), a także rozwój handlu światowego. Angielski przemysł zaopatrywał świat w maszyny, parowozy i okręty. USA stały się liderem w produkcji maszyn rolniczych i do szycia oraz obrabiarek. W jesieni 1857 r. w USA wybuchła panika i nastąpił krach banków oraz innych przedsiębiorstw. Następnie fala bankructw ogarnęła inne części świata. W USA był to pierwszy kryzys powszechny, ale szczególnie dotknął gałęzie będące sprężynami ożywienia. Traktowany jest jako pierwszy kryzys światowy, ponieważ ogarnął wszystkie kraje¹⁵.

Na początku lat 60. XIX stulecia rolę motoru napędowego gospodarki przejął przemysł ciężki. Powiększaniu kapitału trwałego sprzyjała nowa forma przedsiębiorstw, jaką było towarzystwo akcyjne. Najwyższe tempo rozwoju przemysłu ciężkiego osiągnęły Niemcy. W okresie tym wystąpiło zwiększenie dysproporcji między rozwojem gałęzi wytwarzających środki produkcji a gałęziami wytwarzającymi środki konsumpcji. Dysproporcje te doprowadziły do nadprodukcji działu pierwszego. 11.05.1866 r. na giełdzie londyńskiej wybuchła panika oraz kryzys pieniężny. Fala bankructw załamała całą Anglię. Wkrótce kryzys ten przekształcił się w światowy ogólny kryzys nadprodukcji¹⁶.

¹³ Tamże, s. 380, 385, 390-395, 399-408, 413, 418-421, 426, 431-432, 439-447.

¹⁴ Tamże, s. 449-459, 463-464, 467, 472, 476, 481-485, 491, 496, 515, 524-528.

¹⁵ Tamże, s. 538-547, 553-561, 567-568, 574-575, 585-586, 589, 593-603, 614-615.

¹⁶ Tamże, s. 631, 635, 640-646, 652, 665, 668, 673-679, 683, 690, 720.

Po kryzysie 1866 r. poprawa koniunktury najszybciej wystąpiła w USA i Niemczech. Głównym czynnikiem rozkwitu było budownictwo kolejowe w USA, Anglii i Niemczech, które pociągnęło rozwój przemysłu ciężkiego. W USA szybko rozwijał się przemysł naftowy, w Niemczech zaś – przemysł chemiczny. W Anglii rozkwit nastąpił za sprawą wzrostu eksportu kapitału. Przekształcanie się przedsiębiorstw indywidualnych w spółki akcyjne wzmagało handel giełdowy i spekulację. Do załamania koniunktury doszło w budownictwie kolejowym USA w 1873 r. Było to cios dla hutnictwa angielskiego oraz europejskich rynków finansowych. Kryzys pieniężny przejawiał się w panice giełdowej, runie deponentów na banki oraz pogoni za gotówką. Bankructwa objęły wszystkie branże w rozwiniętych krajach. Kryzys 1873 r. był kryzysem światowym i długotrwałym oraz przebiegał nierównomiernie¹⁷.

Z kryzysu 1873 r. pierwsza wyszła gospodarka USA, w której nastąpił szybki rozwój rolnictwa oraz eksportu zboża i bawełny, a także budownictwa kolejowego i przemysłowego. Dla koniunktury w Niemczech duże znaczenie miał przemysł ciężki, natomiast we Francji – budownictwo kolejowe. Ogniskiem rozkwitu w Anglii były budownictwo oraz inwestycje w przemyśle i transporcie. Cechą szczególną tego rozkwitu była gorączka zakładania przedsiębiorstw akcyjnych i spekulacji giełdowych oraz powstawanie monopolii. Kryzys 1882 r. najpierw dotknął budownictwo kolejowe i przemysł ciężki w USA, przemysł maszynowy w Anglii oraz rynki finansowe we Francji. Wkrótce kryzys przekształcił się w światowy kryzys ogólnoeconomiczny¹⁸.

Poprawa koniunktury rozpoczęła się dopiero w 1885 r. w USA, a następnie objęła Europę. USA stały się największym inwestorem w kapitał trwały. W Europie najszybszy rozwój budownictwa przemysłowego odnotowały Niemcy, Anglia odniosła sukcesy w eksporcie kompletnego wyposażenia fabryk. Wynalezienie samochodu oraz możliwości przesyłania energii elektrycznej odzwierciedliły się w rozwoju przemysłu samochodowego i naftowego oraz budownictwie elektrowni. Rozkwit przerwał krach giełdowy w Berlinie w 1890 r. Następnie wybuchła panika finansowa w Argentynie oraz innych krajach Ameryki Łacińskiej, a wreszcie dotarła do Anglii i USA. Wkrótce kryzys opanował cały świat¹⁹.

Rosja pierwsza wyszła z kryzysu 1890 r., ale to USA stały się pierwszym mocarstwem przemysłowym, Niemcy – drugim. W USA sprężyną rozkwitu były masowe inwestycje w przemyśle i energetyce, a także produkcja nowych wyrobów: samochodów, rowerów, wagonów stalowych itp. W Niemczech pomyślnie rozwijały się przemysł ciężki, chemiczny oraz energetyka. Rosja koncentrowała się na budownictwie kolejowym (światowy lider) i przemysłowym, górnictwie i hutnictwie. Kryzys rozpoczął się w 1899 r. od paniki na giełdzie petersburskiej oraz fali bankructw. W 1900 r. ogólny kryzys opanował USA, kraje europejskie oraz Japonię (po raz

¹⁷ Zob.: L. Mendelson, wyd. cyt., t. 2, s. 8, 11-18, 21-30, 36-37, 42-43, 57-62, 65, 69, 75, 79-93, 100, 113-114, 135-139, 146.

¹⁸ Tamże, s. 181-185, 189-197, 200, 204, 209-213, 216, 220-224, 229, 237, 250-251, 275.

¹⁹ Tamże, s. 280-292, 301-308, 311-318, 322-323, 327-366, 382.

pierwszy). W USA był to kryzys pośredni, cykliczny – wybuchł dopiero w 1903 r. Skutków tego kryzysu światowego nie odczuła jedynie Anglia, pozostała najbogatszym krajem, jego bankierem i największym inwestorem zagranicznym²⁰.

USA pierwsze weszły w fazę nowego rozkwitu i osiągnęły największą nadprodukcję oraz stały się ogniskiem kryzysu 1907 r. Kryzys giełdowy i pieniężny wywołał falę bankructw. Niektóre banki otrzymały pomoc finansową od rządu USA, która uchroniła je przed upadłością. Największe spadki produkcji odnotowano w przemyśle ciężkim oraz w budownictwie. W ciągu kilku miesięcy kryzys objął jeszcze więcej krajów niż poprzedni, skazując na bezczynność ogromne zasoby czynników produkcji. Najbardziej dotknięte przez kryzys zostały gałęzie przemysłu wytwarzające środki produkcji²¹.

Również z kryzysu 1907 r. pierwsze wyszły Stany Zjednoczone. Źródłem nowego rozkwitu było rozszerzanie kapitału trwałego. Pomyślna koniunktura gospodarcza została zakłócona już w 1912 r. wybuchem kryzysu pieniężnego w Austrii, Niemczech, Francji, Anglii, USA i Rosji. W 1913 r. pojawiły się trudności zbytu oraz nadprodukcja. Pierwszą gospodarką wciągniętą w tryby kryzysu była gospodarka północnoamerykańska, pierwszą gałęzią – hutnictwo. Następnie kryzys opanował pozostałe gałęzie gospodarki oraz kraje, stając się ogólnym kryzysem nadprodukcji²².

Wychodzenie z kryzysu 1913 r. przypadło na okres pierwszej wojny światowej. Niestety, w większości krajów aktywnie uczestniczących w wojnie nastąpił upadek ich gospodarek. Anglia zwiększyła produkcję rolną oraz przemysłową. Rozkwit ogarnął gospodarkę USA, dzięki temu dysponowała największym zasobem aparatu produkcyjnego na świecie oraz zwiększyła udział w handlu światowym. Dolar amerykański stał się walutą światową, a USA zajęły pozycję światowego wierzyciela oraz światowego mocarstwa. Natomiast w Japonii nastąpił najszybszy rozwój aparatu produkcyjnego. Dopiero po wojnie odnotowano wzrost produkcji przemysłowej w większości pozostałych krajów. W 1920 r. głównym i pierwszym ogniskiem ogólnego kryzysu gospodarczego stała się Japonia. Kilka miesięcy później kryzys dotarł do USA oraz wystąpiło załamanie w handlu światowym i przewozach morskich. Kryzys przybrał charakter światowy²³.

Kryzys 1920 r. był kryzysem krótkotrwałym, wyjątek stanowiły m.in. Niemcy, Austria i Polska, które dłużej borykały się z załamaniem produkcji. W USA już w 1922 r. pojawiło się ożywienie, po czym wystąpiła długotrwała prosperity. Rolę sprężyny gospodarki odegrały przemysły: chemiczny, elektrotechniczny, metali kolorowych, lotniczy i samochodowy. Niekontrolowanemu rozwojowi gospodarczemu towarzyszyła gorączka spekulacyjna. Na kredyt kupowano dobra konsumpcyjne

²⁰ Tamże s. 389-401, 410-419, 425-430, 442-460, 476, 483-485, 490-492, 505, 517.

²¹ Zob.: L. Mendelson, wyd. cyt., t. 3, s. 29-34, 37, 41-42, 46, 56-58, 75-87, 96-100, 105-108, 113-127, 144-153, 158.

²² Tamże, s. 175, 182-184, 189, 192, 196, 200, 204, 208-213, 226-234, 238-251.

²³ Tamże, s. 266-271, 278-294, 311-319, 325-336, 343-352, 366, 369, 375-379.

oraz papiery wartościowe. 28.10.1929 r. wybuchł kryzys giełdowy. Wkrótce niszczycielska siła dała o sobie znać we wszystkich krajach kapitalistycznych. Jednak największe koszty poniosła gospodarka północnoamerykańska. W latach 1928-1932 produkcja przemysłowa w USA spadła o 52%. Dochód narodowy zmalał z 87 mld dolarów w 1929 r. do 39 mld dolarów w 1933 r. W 1932 r. oficjalne bezrobocie w USA wynosiło 14 milionów osób. Łącznie bez pracy w 48 najbardziej uprzemysłowionych krajach pozostawało 48,1 mln osób. W związku z przedłużającą się recesją niektóre państwa prowadziły politykę nakręcania koniunktury. Przedkryzysowy poziom produkcji przemysłowej w skali całego świata został osiągnięty w 1937 r., ale w wielu krajach, m.in. w USA, Francji i Belgii, nie osiągnięto tego celu²⁴.

5. Kryzysy zdeformowane

Po lekkim ożywieniu pod koniec 1937 r. wybuchł następny kryzys, którego niż przypadł w maju 1938 r. Depresja trwała krótko, gdyż przygotowania do wojny zadziałały jak pobudzająca siła. W USA, mimo utrzymującego się wysokiego bezrobocia, produkcja rosła do końca wojny. Siłą napędową gospodarki była produkcja zbrojeniowa. Redukcja wydatków na cele wojskowe oraz demobilizacja w 1945 r. wywołały kolejny kryzys, który trwał do 1946 r.²⁵

W okresie powojennym, mimo regulowania koniunktury, Stany Zjednoczone nie uniknęły kryzysów gospodarczych; wystąpiły one w latach 1948-1949, 1953-1954, 1957-1958 oraz 1960-1961. Interwencjonizm doprowadził jednak do skrócenia okresów między kryzysami z 7 do około 4 lat oraz zmniejszenia amplitudy wahań produkcji. W Europie odbudowa ze zniszczeń wojennych przyniosła długotrwały wzrost gospodarczy, zakłócony w 1952 r. spadkiem produkcji w Wielkiej Brytanii, Francji, Belgii i Holandii²⁶.

Pierwszym powojennym kryzysem o zasięgu światowym był kryzys lat 1958-1959. Załamanie produkcji nastąpiło w wyniku ograniczenia nakładów na inwestycje. Poprzedzający go boom ekonomiczny został wywołany wzrostem wydatków rządu USA na finansowanie wojny w Korei²⁷.

Kolejne ożywienie i boom inwestycyjny wystąpiły w pierwszej połowie lat 60. Ożywienie to zostało spotęgowane wydatkami militarnymi rządu USA związanymi z wojną wietnamską. Rozkwit został przerwany powszechnym kryzysem nadprodukcji trwającym od 1967 do 1968 r.²⁸

²⁴ Zob.: J. Ciepeliowski i in., wyd. cyt., s. 306, 309-310, 329-336, 359-363, 371, 406-408, 428, oraz R.L. Heilbroner, *Wielcy ekonomiści. Czasy – życie – idee*, PWE, Warszawa 1993, s. 220-223.

²⁵ Zob.: J.A. Estey, wyd. cyt., s. 145, 148, 153, 161.

²⁶ Zob.: J. Rutkowski, *Ekonomia polityczna. Materiały do proseminarium*, z. 3, Politechnika Szczecińska, Szczecin 1966, s. 76, 89-92, 127-129

²⁷ B. Polszakiewicz, *Podstawowe prawidłowości cyklicznego rozwoju gospodarki kapitalistycznej*, PWN, Warszawa 1989, s. 134, 159, 163, 167, 177, 190.

²⁸ Tamże, s. 164-168, 177.

Impulsem do ożywienia z przełomu lat 60. i 70. były rozwój budownictwa oraz przyspieszona transnacjonalizacja rynków zbytu. Międzynarodowy kryzys walutowy oraz naftowy, wywołany gwałtownymi wzrostami cen ropy naftowej w 1973 r., stały się iskierkami wybuchu kryzysu, który wystąpił niemal równocześnie w 1974 r. we wszystkich krajach, stając się najcięższym po II wojnie światowej kryzysem powszechnym i światowym. Najbardziej uciążliwymi zjawiskami były wysokie bezrobocie i inflacja²⁹.

Głównym impulsem dla krótkotrwałego ożywienia połowy lat 70. była ekspansja budownictwa i przemysłu samochodowego. W 1976 r. pojawiło się kolejne załamanie i stagnacja. W 1981 r. gospodarki przeszły z zastoju do powszechnego kryzysu nadprodukcji wywołanego m.in. kolejnymi wzrostami cen ropy naftowej oraz ograniczeniem popytu inwestycyjnego. W większości krajów nastąpił spadek produkcji, głównie w „sektorach decyzyjnych”, tj. w przemyśle samochodowym, hutnictwie i budownictwie mieszkaniowym, a także ograniczenie wymiany międzynarodowej³⁰.

W ostatnich dwóch dekadach XX oraz na początku XXI w. doszło do wybuchów kryzysów finansowych i walutowych, wywoływanych przez kapitał spekulacyjny. W latach 1981-1982 wystąpił kryzys w Ameryce Łacińskiej, w 1990 r. w Japonii, w latach 1992-1993 doszło do ataku na kraje należące do Europejskiego Systemu Walutowego, w latach 1997-1998 wybuchł kryzys w Azji Południowo-Wschodniej i Rosji. Ich efektem były m.in. gwałtowne zmiany cen aktywów, spadki kursów walutowych, bankructwa przedsiębiorstw i banków oraz załamania aktywności gospodarczej³¹.

Obecny kryzys miał swój początek w USA, gdzie od 2000 r. prowadzono ekspansywną politykę monetarną. Tani kredyt oraz nadmierny optymizm przedsiębiorstw doprowadziły do boomu budownictwa mieszkaniowego oraz przemysłu wytwarzającego dobra konsumpcyjne. Zjawiskom tym towarzyszyła spirala spekulacji na rynkach papierów wartościowych. Krach na największych giełdach pieniężnych, jaki wystąpił 21.01.2008 r. stał się początkiem globalnego kryzysu ekonomicznego.

6. Podsumowanie

Z przedstawionej analizy wynika, że kryzysy ekonomiczne towarzyszą gospodarce rynkowej nie od XIX, ale od XVI w., tj. od okresu powstawania załączków tej gospodarki. Pierwsze sporadyczne kryzysy były wywoływane przez czynniki egzo-

²⁹ B. Rosier, P. Dockès, *Cykle ekonomiczne. Kryzysy i przemiany społeczne – perspektywa historyczna*, PWE, Warszawa 1987, s. 276-279, 294, 300-301, oraz B. Polszakiewicz, wyd. cyt., s. 166, 169-171.

³⁰ B. Rosier, P. Dockès, wyd. cyt. (1987), s. 301-307, oraz B. Polszakiewicz, wyd. cyt., s. 172, 175-177.

³¹ A. Sławiński, *Kryzysy walutowe*, [w:] S. Sztaba (red.), *Ekonomia od A do Z. Encyklopedia podręczna*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2007, s. 239-241, oraz S. Sztaba, *Kryzysy finansowe*, [w:] tamże, s. 238-239.

geniczne. W początkowym okresie industrializacji nieregularne kryzysy wybuchały w gałęziach zdominowanych przez system fabryczny, wytwarzający produkty w skali masowej. W miarę rozwoju przemysłu zwiększał się również zakres kryzysów. Kryzysy z lokalnych przekształcały się w ogólnoeconomiczne i regularne oraz międzynarodowe i światowe, czyli powszechne. Nawet prowadzenie polityki antykryzysowej nie zdołało wyeliminować kryzysów z życia gospodarczego, a jedynie skróciło okresy między kryzysami i zmniejszyło amplitudę wahań produkcji. Każdy kryzys nieuchronnie rozwija się w sposób naturalny w okresie ożywienia i rozkwitu gospodarki. Co więcej, w największym stopniu destabilizuje te gałęzie i procesy, które sprzyjały rozkwitowi. Powyższe oznacza, że kryzysy economiczne były i są nieodłącznym elementem gospodarki rynkowej.

Literatura

- Ciepielewski J., Kostrowicka I., Landau Z., Tomaszewski J., *Dzieje gospodarcze świata do roku 1975*, PWE, Warszawa 1977.
- Estey J.A., *Cykle koniunkturalne*, Polskie Wydawnictwa Gospodarcze, Warszawa 1959.
- Gide K., *Zasady ekonomji politycznej*, 7 polskie wyd. z 25 wyd. franc. przetłumaczone przez E. Taylora z uzup. W. Czerkawskiego, Księgarnia Uniwersytecka Fiszer i Majewski, Poznań 1929.
- Heilbroner R.L., *Wielcy ekonomiści. Czasy – życie – idee*, PWE, Warszawa 1993.
- Marks K., *Kapitał*, t. 1, KiW, Warszawa 1970.
- Mendelson L., *Teoria i historia kryzysów i cykli economicznych*, t. 1-3, PWN, Warszawa 1959-1966.
- Polszakiewicz B., *Podstawowe prawidłowości cyklicznego rozwoju gospodarki kapitalistycznej*, PWN, Warszawa 1989.
- Rosier B., Dockès P., *Cykle economiczne. Kryzysy i przemiany społeczne – perspektywa historyczna*, PWE, Warszawa 1987.
- Rutkowski J., *Ekonomia polityczna. Materiały do proseminarium*, Politechnika Szczecińska, Szczecin 1966.
- Sławiński A., *Kryzysy walutowe*, [w:] S. Sztaba (red.), *Ekonomia od A do Z. Encyklopedia podręczna*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2007.
- Sokołow D., *Cykl koniunkturalny*, [w:] *Mala encyklopedia economiczna*, PWE, Warszawa 1974.
- Sztaba S., *Kryzysy finansowe*, [w:] S. Sztaba (red.), *Ekonomia od A do Z. Encyklopedia podręczna*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2007.

LESSON IN HISTORY OF ECONOMIC CRISES AROUND THE WORLD

Summary

During the last 450 years over 70 global economic crises have been observed. First crises were caused by exogenous factors, the following, generated branches of economy, which became industrialized or acted as an impulse of economic boom and development preceding crisis. Although, they differed in appearance regularity, course, intensity, duration and extent of the damage, they proved to be inevitable. Despite pursuing a policy of stabilization, it was unable to exclude crises from economic life. Crises have been inseparable component of market economy.